

Верховний
Суд

Відшкодування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії проти України: практика Верховного Суду (цивільна та господарська юрисдикції)

Олег ТКАЧУК

суддя Великої Палати Верховного Суду

доктор юридичних наук, доцент

16 квітня 2024 року

Співвідношення судового імунітету російської федерації та права людини на справедливий суд

У серпні 2020 року особа звернулася до Українського суду з позовом до російської федерації в особі посольства росії в Україні про відшкодування моральної шкоди.

В обґрунтування позовних вимог позивач зазначав, що наприкінці лютого - початку березня 2014 року війська росії без розпізнавальних знаків окупували Кримський півострів. З цього моменту фактично розпочалася військова агресія проти України, у ході якої були окуповані Автономна Республіка Крим, а також частина Донецької та Луганської областей України. Унаслідок бойових дій відповідача значно погіршилася соціально-економічна ситуація в Україні та звичний спосіб життя й нормальні життєві зв'язки позивача.

Внаслідок збройної агресії росії позивачеві завдано моральної шкоди у розмірі одного мільйона гривень. Шкода підлягає стягненню з російської федерації.

Вирішуючи справу, Верховний Суд прийшов до наступних висновків.

- Відповідно до прецедентної практики ЄСПЛ, обмеження у доступі до судового захисту буде несумісним з п. 1 ст. 6 Конвенції 1950 року, «якщо ... не існує розумної пропорції між використовуваними засобами та метою, яка переслідується». Також, при розгляді питання про доступ до суду в контексті застосування юрисдикційного імунітету держави, «необхідно переконатися, що обмеження, що застосовуються, не обмежують і не скорочують доступ, що залишився особі, таким чином або такою мірою, що порушується сама сутність права [доступу до суду]» (*Ashingdane v the United Kingdom* (скарга № 8225/78), рішення від 28 травня 1985 року, § 57; *Oleynikov v. Russia* (скарга № 36703/04), рішення від 14 березня 2013 року, § 55). В іншому випадку, повне перешкоджання у розгляді справи, без будь-якої провини з боку позивача, буде суперечити п. 1 ст. 6 Конвенції 1950 року (*McElhinney v. Ireland* (скарга № 31253/96), рішення від 21 листопада 2001 року, Окрема думка Судді L. Лукейдіса).
- Підтримання юрисдикційного імунітету РФ позбавить позивача ефективного доступу до суду для захисту своїх прав, що є несумісним з положеннями п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

- Загальновідомо (тобто таке, що не потребує доказування – ч. 3 ст. 82 ЦПК України) те, що російська федерація відкидає визнання будь-якої відповідальності за свою протиправну військову діяльність в Україні, включаючи не тільки повномасштабну збройну агресію, але і будь-яку участь своїх збройних сил у військових діях в Донецькій та Луганській областях з 2014 року. Не існує жодної розумної підстави припустити, що порушене право позивача, за захистом якого він звернувся до українського суду, могло б бути захищене шляхом подання позову до суду, в якому б російська федерація не користувалася судовим імунітетом, тобто до суду російської федерації.
- Таким чином, звернення позивача до українського суду є єдиним розумно доступним засобом захисту права, позбавлення якого означало б позбавлення такого права взагалі, тобто заперечувало б саму сутність такого права.
- Судовий імунітет російської федерації не застосовується з огляду на звичаєве міжнародне право, кодифіковане в Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності (2004).

- Враховуючи вищенаведені обставини, а також факт відсутності інших ефективних засобів судового захисту порушеного права позивача, Верховний Суд дійшов висновку, що судовий імунітет російської федерації не підлягає застосуванню з огляду на завдання збройними силами російської федерації шкоди майну позивача, що є винятком до судового імунітету держави відповідно до звичаєвого міжнародного права.
- Підтримання імунітету російської федерації є несумісним із міжнародно-правовими зобов'язаннями України у сфері боротьби з тероризмом.
- Судовий імунітет рф не підлягає застосуванню з огляду на порушення рф державного суверенітету України, а отже, не є здійсненням рф своїх суверенних прав, що охороняються судовим імунітетом.
- У таких висновках Верховний Суд керується тим, що дії російської федерації вийшли за межі її суверенних прав, оскільки будь-яка іноземна держава не має права здійснювати збройну агресію проти іншої країни. Вчинення актів збройної агресії іноземною державою не є реалізацією її суверенних прав, а свідчить про порушення зобов'язання поважати суверенітет та територіальну цілісність іншої держави - України, що закріплено у Статуті ООН.

- Верховний Суд звернув увагу на те, що військова агресія та окупація рф територій України є не тільки порушенням суверенітету й територіальної цілісності України, але й порушенням основоположних принципів та норм міжнародного права. Більше того, така військова агресія супроводжується злочинами геноциду проти народу України а також іншими військовими злочинами збройних сил та вищого керівництва рф.
- Отже, рф, вчинивши неспровокований та повномасштабний акт збройної агресії проти Української держави, численні акти геноциду Українського народу, не має права надалі посилатися на свій судовий імунітет, заперечуючи тим самим юрисдикцію судів України на розгляд і вирішення справ про відшкодування шкоди, завданої такими актами агресії фізичній особі – громадянину України.

Постанови КЦС ВС:

- від 18 травня 2022 року у справі № 760/17232/20 (провадження № 61-15925св21) - <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104635312>;
- від 18 травня 2022 року у справі № 428/11673/19 (провадження № 61-8291св21) - <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104635313>.

Питання судового імунітету рф досліджувалося також і в інших постановках КЦС ВС, в яких Суд дійшов аналогічного висновку:

- <https://reestr.court.gov.ua/Review/104728451>
- <https://reestr.court.gov.ua/Review/104942333>
- <https://reestr.court.gov.ua/Review/104086064>
- <https://reestr.court.gov.ua/Review/107011710>

Хто несе відповідальність за жертви війни

У 2015 році у Донецькій області на тимчасово окупованій території України у період проведення антитерористичної операції (далі - АТО) загинула людина. Обставини її загибелі достеменно невідомі. За однією з версій це сталося, коли вона їхала непідконтрольною уряду територією в автомобілі, який поблизу блокпоста наїхав на міну. За іншою - причиною смерті став обстріл селища, незаконними збройними формуваннями організації «Донецька народна республіка». Син загиблої звернувся до суду з позовом до Держави України про відшкодування моральної шкоди, завданої смертю матері внаслідок терористичного акту.

Вирішуючи справу, Велика Палата Верховного Суду зазначила, що право на відшкодування державою відповідно до закону шкоди, завданої терористичним актом, не породжує без спеціального закону легітимного очікування на отримання від України такого відшкодування за моральну шкоду, завдану внаслідок загибелі людини під час терористичного акту, зокрема у періоди проведення АТО, Операції об'єднаних сил, незалежно від того, на якій території - підконтрольній чи непідконтрольній Україні - мав місце вказаний акт.

- Самі по собі факти загибелі людей на підконтрольній державі території, тобто на тій, на якій вона здійснює юрисдикцію у сенсі ст. 1 Конвенції (зокрема у межах її кордонів у періоди проведення АТО, Операції об'єднаних сил), не означають автоматичне порушення гарантій права на життя за ст. 2 Конвенції. Тим більше не означає таке автоматичне порушення і загибель людей на території, яку держава у межах її кордонів із незалежних від неї причин не контролює (тобто на тій, на якій вона не здійснює юрисдикцію у сенсі ст. 1 Конвенції). Аналогічно не є підставою для покладення на державу відповідальності за Конвенцією самі по собі факти порушення у межах кордонів України (зокрема і у періоди проведення АТО, Операції об'єднаних сил) громадського порядку, миру, знищення чи пошкодження майна, створення загрози безпеці людей унаслідок вибухів, обстрілів тощо, у тому числі з боку осіб, які не діяли як агенти цієї держави.
- Згідно з Конвенцією держава-учасниця несе відповідальність лише за власні дії чи бездіяльність щодо виконання негативних і позитивних (матеріальних, процесуальних) обов'язків із гарантування конвенційних прав кожному, хто перебуває під її юрисдикцією. Якщо держава поширювала її юрисдикцію на відповідну територію, де сталося стверджуване порушення права, обставини (факти) невиконання чи неналежного виконання державою у конкретній ситуації певного з наведених обов'язків для притягнення її до відповідальності на підставі Конвенції та протоколів до неї треба чітко встановити.

- Відсутність у законодавстві України приписів щодо відшкодування моральної шкоди, завданої особі у зв'язку із загибеллю її близького родича внаслідок терористичного акту, не перешкоджає такій особі доводити у суді, що стосовно права на життя її близького родича у відповідній ситуації певний конвенційний обов'язок - негативний або позитивний (матеріальний, процесуальний) - держава не виконала чи виконала неналежно, та вимагати від неї відшкодування (компенсації) за це на підставі ст. 2 Конвенції. Причому право на відшкодування за порушення державою позитивних обов'язків особа матиме впродовж усього часу їхнього невиконання чи неналежного виконання (відсутності компенсаційних механізмів, неналежного розслідування тощо).
- Залежно від обставин порушення права на життя та зумовлених ним наслідків для потерпілого відповідна компенсація (відшкодування) з огляду на практику ЄСПЛ може суттєво відрізнитися. Так, у разі встановлення факту порушення державою позитивних обов'язків розробити компенсаційні механізми за неправомірне втручання у право на життя та провести об'єктивне й ефективне розслідування незалежним органом факту такого втручання, це відшкодування буде суттєво меншим, ніж як за порушення державою негативного обов'язку не втручатися у вказане право людини, яка перебувала під державним контролем.

- Присудження особі компенсації (відшкодування) за порушення державою позитивного обов'язку є стягненням відшкодування моральної шкоди, тоді як порушення державою негативного конвенційного обов'язку залежно від виду права, про яке йде мова, може передбачати відшкодування як моральної, так і матеріальної шкоди (наприклад, за порушення права власності, якщо саме держава знищила чи пошкодила майно особи).
- Велика Палата Верховного Суду дійшла висновку, що у кожному випадку звернення з позовом про відшкодування Державою Україною шкоди (майнової, моральної), завданої терористичними актами у періоди проведення АТО, Операції об'єднаних сил, суди мають з'ясувати:
 - (а) підстави позову (обставини, якими обґрунтована позовна вимога);
 - (б) чи мала Держава Україна у сенсі ст. 1 Конвенції юрисдикцію щодо гарантування прав і свобод на тій території, на якій, за твердженням позивача, відбулося порушення;
 - (в) якщо мала юрисдикцію, то чи виконала її конвенційні обов'язки з такого гарантування (якщо мало місце невиконання або неналежне виконання конкретного обов'язку, то у чому воно полягало, якими були наслідки цього та причинно-наслідковий зв'язок між ними і невиконанням або неналежним відповідного обов'язку);
 - (г) чи є підтвердження всіх цих фактів (належні, допустимі, достовірні та достатні докази).

Постанова ВП ВС від 12 травня 2022 року у справі № 635/6172/17 (провадження № 14-167цс20) - <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104728593>.

Цей правовий висновок застосовано також у постановах КЦС ВС:

- від 13 липня 2022 року у справі № 419/3824/17 - <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105325063>;
- від 11 серпня 2022 року у справі № 233/338/18 - <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106116481>;
- від 8 лютого 2023 року у справі № 423/847/20 - <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108988017>.

Компенсація за майно чи відшкодування вартості майна, яке втрачено внаслідок війни

Після початку проведення АТО зона аеропорту м. Донецьк опинилася на лінії бойового зіткнення українських військових та бойовиків терористичної організації «Донецька Народна Республіка».

Зазначений район піддавався щоденним обстрілам, та внаслідок численних артилерійських обстрілів на початку листопада 2014 року, 7 січня 2015 року та подальших обстрілів м. Донецьк було зруйновано приватний будинок позивачів. В результаті попадання снарядів в будинок відбулося майже повне його руйнування. Позивачі зазначали, що будинок має нежилый стан, не може використовуватися родиною позивачів для подальшого проживання в ньому.

Отже, в результаті вчинення терористичного акту під час проведення антитерористичної операції в м. Донецьк позивачам було спричинено майнову шкоду у розмірі 2 295 820,00 грн та моральну шкоду у розмірі 200 000,00 грн, обов'язок відшкодувати яку, як вважають позивачі, покладається на державу.

Вирішуючи справу КЦС ВС зазначив таке.

- В Україні відсутній спеціальний закон, норми якого закріплювали б механізм відшкодування шкоди, заподіяної терористичним актом.
- Відповідно до п. 22 ст. 92 Конституції України засади цивільно-правової відповідальності визначаються виключно законами України. Зазначене положення унеможливорює застосування аналогії закону до будь-яких відносин, пов'язаних з відшкодуванням шкоди. Таким чином, у системі права України немає правових норм прямої дії, які б закріплювали механізм відшкодування шкоди, заподіяної терористичним актом. Норми ст.19 Закону «Про боротьбу з тероризмом» у такого роду правових ситуаціях не можуть бути застосовані у зв'язку з відсутністю згаданого в тексті цієї статті спеціального закону.
- Відповідно до ст. 85 КЦЗ України відшкодування матеріальних збитків постраждалим внаслідок надзвичайних ситуацій здійснюється у порядку, визначеному законом. У свою чергу, ст. 86 КЦЗ України має вузьку сферу застосування і спрямована на забезпечення житлом внаслідок надзвичайних ситуацій, тобто регламентує лише окремі аспекти відносин щодо забезпечення житлом постраждалих внаслідок надзвичайних ситуацій. Отже, дія норм КЦЗ України поширюється винятково на прямо зазначені в ньому суспільні відносини щодо захисту від надзвичайних ситуацій, спричинених терористичними актами.

- Однак про правове регулювання відносин з відшкодування шкоди, завданої терористичним актом, у КЦЗ України не йдеться. Таким чином, норми КЦЗ України не можуть бути застосовані до ситуацій, у яких майнову шкоду було спричинено терористичним актом. Вважати можливим застосування цієї статті аналогією для відшкодування шкоди, заподіяної терористичним актом немає підстав з мотивів, наведених вище.
- Верховний Суд виходив із того, що посилення позивачів як на правову підставу позову на статтю 19 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» та ст. 86 КЦЗ України у взаємозв'язку з обов'язком держави щодо забезпечення права, гарантованого ст. 1 Першого протоколу до Конвенції, є безпідставним.
- Відсутність у законодавстві України відповідних положень щодо відшкодування власникові шкоди, заподіяної його об'єкту житлової нерухомості терористичним актом, не перешкоджає особі, яка вважає, що стосовно її права власності на таке майно певний позитивний обов'язок не був виконаний, вимагати від держави компенсації за це невиконання на підставі ст. 1 Першого протоколу до Конвенції.
- Правовою для виплати компенсації, а не відшкодування шкоди, є не положення ст. 19 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» та ст. 86 КЦЗ України, а невиконання державою позитивного обов'язку розробити спеціальний нормативно-правовий акт щодо надання грошової допомоги та відшкодування шкоди особам, які постраждали під час проведення АТО у Донецькій та Луганській областях, на підставі ст. 1 Першого протоколу до Конвенції та ст. 13 Конвенції.

- Разом з тим виникнення у позивачів права на компенсацію у зв'язку з порушенням Україною позитивних зобов'язань з виконання Конвенції пов'язується з фактом знищення або пошкодження майна, належного їм. Позивачі мають право на надання судового захисту у разі порушення не абстрактного, а конкретного суб'єктивного цивільного права, оскільки саме з цим пов'язується виникнення в особи права на позов не у процесуальному, а у матеріальному сенсі.
- Особа, яка не довела пошкодження або знищення власного майна у результаті невиконання державою своєї превентивної функції, не вправі розраховувати на застосування стосовно неї дієвого та ефективного механізму. Не має правового значення, чи пов'язано це з існуванням об'єктивних перешкод, що не залежить від волі позивачів, чи не пов'язано з такими об'єктивними перешкодами.

Постанова КЦС ВС від 22 липня 2020 року у справі № 757/40388/17-ц (провадження № 61-48834св18) - <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90591348>.

Висновки Верховного Суду щодо Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення грошової компенсації постраждалим від бойових дій

У лютому 2021 року особа звернулася до суду з позовом, в якому просила стягнути з Держави Україна в особі Кабінету Міністрів України, Державної казначейської служби України на свою користь заподіяну їй майнову шкоду (компенсацію) у розмірі 800 000,00 грн.

Свої вимоги обґрунтовувала тим, що у листопаді 2014 року в результаті вчинення терористичного акту/актів під час проведення антитерористичної операції в смт. Оленівка Бахмутського району Донецької області снарядами був пошкоджений її житловий будинок, а також присадибні будівлі та споруди, все внутрішнє оздоблення будинку та майно, що знаходилось у ньому.

Постановою Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2020 року № 767 затверджено Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення грошової компенсації постраждалим, житлові будинки (квартири) яких зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією російської федерації.

- Відповідно до абзацу 2 пункту 3 Порядку грошова компенсація надається постраждалим, які є власниками житла, яке перебуває на контрольованих Україною територіях та було зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією російської федерації, після дати набрання чинності Указом Президента України від 14 квітня 2014 року № 405 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України».
- На час пред'явлення позову про відшкодування матеріальної шкоди зазначений Порядок існував, ним визначений механізм надання та розмір грошової компенсації постраждалим за зруйноване майно від держави, позивачка не скористалась зазначеним механізмом для отримання компенсації, проте підстав для покладення на Державу Україну обов'язку відшкодувати у повному обсязі заподіяну майну позивачки шкоду не має, відповідно до викладеного.
- Присудження особі компенсації (відшкодування) за порушення державою позитивного обов'язку є стягнення моральної шкоди, тоді як порушення державою негативного конвенційного обов'язку може передбачати відшкодування як моральної, так і майнової шкоди, зокрема за порушення права власності, якщо саме держава знищила чи пошкодила майно особи.
- Вимоги про компенсацію (відшкодування) моральної шкоди в цій справі позивачка не заявляла.

Постанова КЦС ВС від 21 червня 2023 року у справі № 757/5115/21-ц (провадження № 61-178св23) - <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111742592>.

У іншій справі (за позовом фізичної особи позовом до Держави Україна в особі Кабінету Міністрів України про відшкодування матеріальної шкоди, завданої терористичним актом) Верховний Суд звернув увагу на наступне.

- росія як держава-окупант несе відповідальність за порушення захисту прав цивільного населення.
- Відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної внаслідок тимчасової окупації держави України, юридичним особам, громадським об'єднанням, громадянам України, іноземцям та особам без громадянства, у повному обсязі покладається на рф як на державу, що здійснює окупацію (частини п'ята та дев'ята статті 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»).
- Установлені судами попередніх інстанцій обставини справи не підтверджують порушення Державою Україною її обов'язку щодо вжиття належних заходів та недопущення руйнування будинку позивачки внаслідок артилерійського обстрілу.

➤ Україна є об'єктом збройної агресії з боку РФ, яку вона здійснює, серед іншого, і через підтримку та забезпечення масштабних терористичних атак (абзац перший затвердженого постановою від 27 січня 2015 року № 129-VIII Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй (далі - ООН), Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання російської федерації державою-агресором.

Постанова КЦС ВС від 27 вересня 2023 року у справі № 242/2655/21 (провадження № 61-2786 св 23) - <https://reestr.court.gov.ua/Review/113867221>.

- У справі за позовом фізичної особи до російської федерації про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією росії проти України, Верховний Суд дійшов висновку, що звернення позивача до українського суду із позовом до російської федерації є можливим засобом захисту права (постанова від 18 травня 2022 року у справі № 428/11673/19).
- Отже, відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок тимчасової окупації росією окремих територій Української держави, юридичним особам, громадським об'єднанням, громадянам України, іноземцям та особам без громадянства, у повному обсязі покладається на державу, що здійснює окупацію (російську федерацію), а держава Україна всіма можливими засобами сприяє відшкодуванню матеріальної та моральної шкоди.

Постанова КЦС ВС від 25 січня 2023 року у справі № 233/2082/21 (провадження № 61-4001св22) - <https://reestr.court.gov.ua/Review/108685963>.

Про позитивний обов'язок Української держави

У 2022 році у зв'язку зі збройною агресією російської федерації Уряд України створив спеціальний механізм визначення збитків, які завдала держава-агресор (постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 року № 326 «Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії російської федерації» (далі - Постанова № 326)).

Визначення шкоди та збитків здійснюється окремо, зокрема, за таким напрямом, як людські втрати та пов'язані з ними, які включають всі людські втрати (смерть або каліцтво цивільних осіб), що виникли в результаті збройної агресії російської федерації, а також витрати, пов'язані з призначенням різних видів державної соціальної допомоги та наданням соціальних послуг (підпункт 1 пункту 2 Постанови № 326). Одним із основних показників, які оцінюються в межах цього напрямку, є кількість цивільних осіб, загиблих внаслідок збройної агресії російської федерації (абзац третій підпункту 1 пункту 2 Постанови № 326).

Визначення шкоди та обсягу соціальних виплат, які забезпечуються відповідно до законодавства, у грошовій формі здійснюється згідно з методикою, затвердженою наказом Мінсоцполітики, за погодженням Мінреінтеграції. Відповідальним за визначення шкоди та збитків за наведеним напрямом є Мінсоцполітики (абзаци 8 і 9 підпункту 1 пункту 2 Постанови № 326).

- Отже, Україна в особі Мінсоцполітики взяла на себе позитивний матеріальний обов'язок визначити правила, спрямовані на відновлення прав потерпілих унаслідок, зокрема, загибелі цивільних осіб через збройну агресію російської федерації. Його невиконання чи неналежне виконання може бути окремою підставою для позову про відшкодування Україною шкоди, завданої затримкою виконання цього обов'язку. Розмір такого відшкодування залежить від складності проблеми, яку має вирішити держава, умов (воєнних, соціально-економічних, політичних), у яких цю проблему слід вирішити, тривалості невиконання чи неналежного виконання відповідного обов'язку, важливості вирішення відповідної проблеми для конкретної особи тощо. Проте таке відшкодування не може бути пов'язаним і співмірним із розміром тієї шкоди, яка завдана загибеллю людини самою росією.

Постанови КЦС ВС:

- від 2 лютого 2024 року у справі № 242/2367/21 (провадження № 61-10468св23) - <https://reestr.court.gov.ua/Review/116731841>;
- від 31.05.2023 року у справі №237/1314/21 (провадження № 61-2443 св 23) - <https://reestr.court.gov.ua/Review/111278869>.

Відшкодування вартості мобілізованого чи примусово відчуженого для потреб оборони майна

Відповідно до обставин цієї справи у липні 2014 року позивачка була вимушена покинути свій будинок, майно та земельну ділянку, які розташовані у м. Красногорівка Мар'їнського району Донецької області, через обстріли. За твердженням позивачки, у серпні 2014 року військовослужбовці ЗСУ звільнили м. Красногорівку, після чого зайняли будинок позивачки й облаштували у ньому опорний пункт.

Позивачка звернулась до суду із позовом до Держави Україна з метою отримання компенсації за примусово відчужений будинок, майно та земельну ділянку, оскільки вважала, що її майно мобілізоване у зв'язку з надзвичайною ситуацією, яка виникла через АТО на противагу збройній російській агресії.

- Розглядаючи спір, Велика Палата ВС зауважила, що в Україні діє законодавство, яке передбачає компенсацію громадянам за примусово відчужене (мобілізоване) у них майно. Отримати її можливо за умов та у порядку, визначених нормативними актами.
- Мобілізація майна є різновидом його реквізиції (примусового відчуження) у розумінні ЦК України та Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану».

- Однак, якщо згідно зі ст. 3 цього Закону примусове відчуження майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану може здійснюватися з попереднім повним відшкодуванням його вартості і тільки у разі неможливості попереднього повного відшкодування за примусово відчужене майно таке майно примусово відчужується з наступним повним відшкодуванням його вартості, то у випадку мобілізації майна громадян згідно з ч. 1 ст. 22 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» таке відшкодування може бути тільки наступним.
- Компенсація за примусово відчужене майно в умовах правового режиму воєнного стану з наступним повним відшкодуванням його вартості здійснюється протягом п'яти наступних бюджетних періодів, правового режиму надзвичайного стану - протягом одного наступного бюджетного періоду після скасування правового режиму воєнного чи надзвичайного стану за рахунок коштів державного бюджету за умови, що майно було примусово відчужене, а особа відповідно має право на таку компенсацію.
- Позивачка не довела, що втратила можливість користування своїм майном саме внаслідок зайняття будинку військовослужбовцями ЗСУ, а не через обстріли з боку збройних формувань, підтримуваних РФ, що зумовили переїзд позивачки разом із родиною до іншого населеного пункту. Позивачка фактично ставила питання про наявність у неї права на обов'язковий викуп Україною її будинку та земельної ділянки, які вона покинула, переїхавши разом із родиною під загрозою обстрілів до іншого регіону.

- Лише тимчасового перебування з певного часу у будинку та на земельній ділянці позивачки військовослужбовців ЗСУ і їхнього майна недостатньо для того, щоби кваліфікувати таке перебування саме як примусове відчуження (реквізицію) Україною цих будинку та земельної ділянки.
- Велика Палата ВС також вказала, що відповідно до ч. 9 ст. 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної внаслідок тимчасової окупації державі Україна, юридичним особам, громадським об'єднанням, громадянам України, іноземцям та особам без громадянства, у повному обсязі покладається на російську федерацію як на державу, що здійснює окупацію.

Постанова ВП ВС від 13 вересня 2023 року у справі № 757/64569/16-ц (провадження № 14-19цс23) - <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114203267>.

Правові позиції Верховного Суду у справах господарської юрисдикції

Стосовно належного відповідача

- У спорах про відшкодування шкоди, завданої державою/іноземною державою (органом державної влади, їх посадовою особою або службовою особою/органом державної влади, їх посадовою особою або службовою особою іноземної держави), відповідачем є відповідна держава як учасник цивільних правовідносин, як правило, в особі органу, якого позивач зазначає порушником своїх прав. Держава Україна, як і іноземна держава бере участь у справі у спорах про відшкодування шкоди, завданої державою (іноземною державою) як відповідач через відповідні органи державної влади, зазвичай, орган, діями якого завдано шкоду.
- А тому у спорах про відшкодування шкоди, завданої державою (іноземною державою), на позивача, відповідно до вимог пунктів 2, 4 частини третьої статті 162 ГПК України, покладено обов'язок зазначити, окрім безпосередньо держави, яка за його ствердженням завдала йому шкоду, також орган (органи) відповідної держави, якого (яких) позивач зазначає порушником своїх прав.

- При цьому, закон не вимагає конкретизації вимог (визначення сум, що підлягають стягненню тощо) до кожного із відповідачів - представницьких органів держави, якщо позивач визначив їх більше одного.
- У справах про відшкодування шкоди, завданої військовою агресією російської федерації, як відповідачів слід зазначати представницькі органи вказаної держави (Міністерство юстиції російської федерації, Міністерство оборони російської федерації).

Постанова КГС ВС від 6 листопада 2023 року у справі № 910/5699/23 - <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115272587>.

Стосовно меж відповідальності росії

- Щодо імунітету на виконання арбітражних рішень КГС ВС зазначив, що закон «Про міжнародне приватне право» встановлює судовий імунітет відносно іноземної держави за відсутності згоди компетентних органів відповідної держави на залучення її до участі у справі у національному суді іншої держави.
- Верховний Суд у справах за участі іноземної держави зазначав, що найважливішою ознакою для держави є суверенітет, оскільки саме суверенітет становить основну відправну засаду для її правосуб`єктності. Суверенітет держави має вияв у двох сферах внутрішній та зовнішній. У зовнішній сфері суверенітет означає незалежність, самостійність і непідпорядкованість держави іншим державам.
- У міжнародному приватному праві під імунітетом розуміють непідлеглість однієї держави законодавству та юрисдикції іншої. Імунітет ґрунтується на суверенітеті держав, їх рівності та означає, що жодна з них не може здійснювати свою владу над іншою державою, її органами, майном. Це принцип вилучення держави та її органів з-під юрисдикції іншої держави. Судовий імунітет полягає в непідсудності держави без її згоди судам іншої держави.

- Таким чином, бути учасником справи у судах іншої держави кожна суверенна держава може тільки з її явно вираженої або мовчазної згоди, висловленої через уповноважених на це осіб. Аналогічні висновки наведені в постановах Верховного Суду від 22.09.2021 у справі №943/1741/19, від 27.10.2021 у справі №710/784/19, від 30.06.2021 у справі №466/674/18 тощо.
- Включаючи до Угоди між Кабінетом Міністрів України і урядом російської федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій від 27.11.1998 арбітражне застереження та передбачаючи в ній остаточність і обов'язковість для обох сторін арбітражного рішення, ухваленого за результатами будь-якого спору, який впливає з цієї Угоди, божник - російська федерація фактично надала згоду на відмову від видів імунітету держави, передбачених ст. 79 Закону «Про міжнародне приватне право» та Конвенцією ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності 2004 року:
 - а) імунітету від пред'явлення позову до іноземної держави;
 - б) імунітету від попереднього забезпечення позову;
 - в) імунітету від примусового виконання судового рішення.

- Враховуючи, що Конвенція 2004 року поки не набрала чинності, а також те, що Україна та російська федерація не є членами Європейської конвенції про імунітет держав 1972 року, їх норми враховуються Верховним Судом як відображення норм звичаєвого міжнародного права в цій сфері. Зміст п.3 ст. 9 Угоди, в якому вказано, що «арбітражне рішення буде остаточним і обов'язковим для обох сторін спору. Кожна з Договірних Сторін зобов'язується привести таке рішення до виконання у відповідності зі своїм законодавством» свідчить, що держави-учасниці відмовилися й від імунітету на виконання арбітражних рішень.

Постанова КГС ВС від 20 липня 2022 року у справі № 910/4210/20 - <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105612017>.

Щодо порядку звернення стягнення за боргами російської федерації

- Відповідно до практики Європейського суду з прав людини (далі - ЄСПЛ) підняття корпоративної завіси може відбуватися у випадках, коли учасник юридичної особи володіє значною часткою у статутному капіталі (зачиним пакетом акцій), що дозволяє йому одноосібно формувати волю юридичної особи, коли такий учасник є активним, впливає на справи компанії, бере участь в оперативному управлінні (на відміну від того учасника, який не бере участі в управлінні компанією і лише очікує на дивіденди). Тобто в усіх тих випадках, коли компанія та акціонер нерозривно пов'язані між собою (ідентифікуються як одне ціле) і було б їх штучним відокремлення (з урахуванням відмінностей в обставинах справи див. рішення ЄСПЛ у справі "Альберт і інші проти Угорщини" (ALBERT AND OTHERS v. HUNGARY від 07.07.2020, пункти 138-157, заява №5294/14), у справі "Лекіч проти Словенії" (LEKIC v. SLOVENIA від 11.12.2018, заява №36480/07).
- Загально визнаним є те, що держава несе відповідальність за дії її державних органів та її органи, навіть якщо вони є формально окремими юридичними особами, несуть відповідальність за дії та борги держави. Тоді як державні компанії, які є окремими юридичними особами, не несуть відповідальності за боргами держави. Водночас, органами держави можуть бути визнані не тільки ті організації, які мають відповідний статус в національному праві держави-боржника, а й, за певних умов, державні компанії.

- Враховуючи викладене, якщо юридична особа фактично виконує функції державного органу, тобто є alter ego («другим я») такої держави, на майно, формально належне такій юридичній особі, може бути звернене стягнення за боргами держави (суд нехтує формальною відокремленістю майна цієї юридичної особи від майна держави).
- Зокрема, врахуванню підлягають критерії:
 - чи утворена компанія для виконання комерційних цілей;
 - чи виконує компанія функції, притаманні державним органам (тобто здійснює публічну функцію, не характерну для приватних осіб);
 - чи здійснює така компанія інші види діяльності та чи є вони основними / самостійними, або носять допоміжний характер до виконання нею публічної функції;
 - яким є ступінь контролю з боку держави;
 - чи відокремлене майно компанії від майна держави.

- Суд першої інстанції встановив, що позивач є державною корпорацією, створеною російською федерацією. Головною метою існування ДКР «ВЕБ.РФ» є сталий соціально-економічний розвиток російської федерації. При цьому підприємницька діяльність є додатковим видом діяльності і здійснюється лише для досягнення основної мети.
- З відповідних положень Закону про ДКР «ВЕБ.РФ» вбачається, що уряд російської федерації фактично розглядає ДКР «ВЕБ.РФ» як підпорядкований уряду орган, а не самостійну юридичну особу, яка на власний розсуд і ризик займається підприємницькою діяльністю, тому зазначене та здійснення урядом російської федерації контролю за діяльністю ДКР «ВЕБ.РФ» мало наслідком утворення відносин агенту та принципала. Майно російської федерації і ДКР «ВЕБ.РФ» змішується настільки, що відповідають підстави вважати таке майном юридичної особи, а не російської федерації.
- Тобто ДКР «ВЕБ.РФ» є по суті органом російської федерації, оскільки виконує цілі, функції та завдання, притаманні державним органам, знаходиться під щільним контролем російської федерації настільки, що є її alter ego ("другим я"), і майном якого держава розпоряджається як своїм.
- Відповідно, Верховний Суд вважає, що на майно ДКР «ВЕБ.РФ», яке знаходиться на території України, може бути звернено стягнення за боргами російської федерації.

Постанова КГС ВС від 20 липня 2022 року у справі № 910/4210/20 - <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105612017>.

Верховний
Суд

Дякую за увагу!